

De religieuze spagaat van katholieke studenten in de Republiek rond 1600

CAROLINA LENARDUZZI

Carolina Lenarduzzi is juriste en historica. Zij werkt aan een onderzoek naar de beleavingswereld van individuele katholieken in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Republiek, en de vraag hoe deze privé en publiek tot uitdrukking werd gebracht.

c.m.lenarduzzi@umail.leidenuniv.nl

Abstract

In the late sixteenth and early seventeenth century, Catholic students in the Dutch Republic faced a particularly difficult dilemma. On the one hand, Dutch law forbade them to study at Catholic universities in the Southern Netherlands on pain of heavy financial penalties; on the other hand, the Dutch mission church condemned enrolment at a Protestant university in the Dutch Republic as an act of heresy, to be punished with excommunication. This article explores which motives Catholic students themselves gave preference to in choosing a university. In doing so, this article wishes to contribute to our understanding of the early modern Catholic experience.

Keywords: Republiek, Hollandse Zending, universiteitskeuze, katholieke studenten

De religieuze spagaat van katholieke studenten in de Republiek rond 1600

CAROLINA LENARDUZZI

Inleiding

In 1594 schreef de katholieke Amsterdammer Cornelis Gijsbertszn Plemp (1574-1638) zich in als student aan de Universiteit Leiden.¹ Anderhalf jaar later verliet hij Leiden en meldde zich in Leuven om daar zijn studie voort te zetten.² Zijn keuze om én aan een protestantse universiteit in de Republiek én aan een katholieke universiteit in de Zuidelijke Nederlanden te studeren is opmerkelijk omdat hij daarmee zowel de Hollandse Zending – de katholieke organisatie in de door de paus tot mis-siegebied bestempelde Republiek – als de Staten-Generaal tegen de haren instreek. Studeren in eigen land, aan een protestantse universiteit, werd door de Hollandse Zending scherp veroordeeld. Aanvankelijk had apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer zich niet goed raad geweten met de kwestie: de Leidse hogeschool was weliswaar een verwerpelijk instituut, maar een studie in het buitenland was voor velen onbetaalbaar. De in 1584 om advies gevraagde Jacobus Jansonius maakte een einde aan deze ambivalente houding. Jansonius, toen hoogleraar theologie te Leuven, kwalificeerde een inschrijving aan de Leidse universiteit als een uitgesproken schismatieke handeling, die katholieken dus onder geen beding was toegestaan.³ De Hollandse Zending maakte deze compromisloze opvatting vervolgens tot haar officiële standpunt. De polemist Franciscus Dusseldorpius (1565-1630), spreekbuis van Vosmeer, liet in zijn kroniek van de Opstand dan ook geen enkel misverstand over deze problematiek bestaan. In deze *Annales* – een uit 1615-1616 daterend, tweedelig handschrift waarin geschiedschrijving en persoonlijke ervaringen elkaar afwisselen⁴ – sprak hij zich meer

1 *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae MDLXXV-MDCCCLXXV*, Den Haag 1875, p. 39. Zie ook *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (NNBW)*, dl. 6, Leiden 1924, p. 1131-1132.

2 *NNBW*, dl. 6, p. 1131-1132. Zie ook de volgende paragraaf.

3 Tijdens Vosmeers bezoek aan Rome in 1602 bevestigde paus Clemens VIII de juistheid van dit standpunt. Zie P.A.M. Geurts, 'Het gewetensconflict van de katholieke studenten aan de Leidse universiteit ca. 1600', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt e.a. (red.), *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden*, Hilversum, Antwerpen 1964, p. 65-79, spec. 67-69.

4 *Annales sive historiae de tumultibus Belgicis annis 1566-1615 Francisci Dusseldorpii*, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Coll. hss. 775. Zie ook R. Fruin, *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616*, Den Haag 1893. Over de persoon van Dusseldorpius en datering, doel en doelgroep van de *Annales*, zie C. Lenarduzzi,

dan eens in scherpe bewoordingen uit over zijn geloofsgenoten die het waagden aan het *corpus schismaticum* in Leiden of Franeker te gaan studeren.⁵ Het afleggen van een eed van gehoorzaamheid aan de rector van een ketterse universiteit was in zijn militante ogen hoogst verdacht en diende met scherp geschut – lees excommunicatie – te worden bestreden. Met dit rigide standpunt zat hij geheel op één lijn met zowel de paus als met Filips II, zijn vaste bakens in de religieuze en politieke baren. Clemens VIII verordonneerde in 1603 dat studeren in Leiden verboden was op straffe van excommunicatie. Filips II had al in 1570 zijn onderdanen in de Nederlanden verboden om aan andere universiteiten dan van het land zelf te studeren.⁶ In 1582 herhaalde hij dit verbod expliciet voor de ‘ghepretenderde Universiteyt van Leyden’, die in 1575 als eerste universiteit in de Noordelijke Nederlanden was opgericht. Katholieken die dat verbod negeerden, waren ketteren en zouden worden uitgesloten van alle overheidsambten. Hun ouders zouden als ‘bederfvers vande voorseyde kinderen’ worden bestraft met lijfstraffen en confiscatie van hun goederen.⁷

Zo afkerig als de Hollandse Zending stond jegens katholieken die hun universitaire heil in de Republiek zochten, zoveel moeite hadden de Staten-Generaal met onderdanen die zich inschreven aan de katholieke universiteiten in het buitenland. Vooral een keuze voor een universiteit in de Zuidelijke Nederlanden, dus in vijandelijk gebied, was beladen. Die stap ondermijnde niet alleen de gereformeerde godsdienst maar, nog belangrijker, ook het gezag van ‘den Staet en Regeringe deser Landen’.⁸ Vanaf begin jaren 1590 werden dan ook edicten uitgevaardigd die het studeren in landen of gebieden onder het gezag van de Spaanse koning zoals Douai of Leuven verboden op straffe van forse boetes, oplopend tot wel 1000 gulden per jaar. De Staten van Holland beten het spits af met een edict in 1591; in 1596 breidden de Staten-Generaal het verbod uit naar de rest van de Republiek.⁹ De Staten van Zeeland vaardigden nog tot in 1642 soortgelijke edicten uit.¹⁰ Studenten die in de Zuidelijke Nederlanden

‘Res catholicorum secundum Franciscum Dusseldorpium. De katholieke identiteit van een inwoner van de Republiek, ca. 1600’, ongepubliceerde Mphil-scriptie Universiteit Leiden 2011, p. 9–16.

5 Zie bijvoorbeeld *Annales*, dl. 2, fol. 335, 345, 416, in het kader van de geschillen tussen de Hollandse Zending en de jezuïeten, die in het algemeen welwillender oordeelden over een studie in Leiden.

6 G. Janssens, ‘Españoles y Portugueses en los medios universitarios de Lovaina (siglos XV y XVI)’, in: *Foro Hispánico* 3 (1992), p. 13–29, spec. 20; W. Frijhoff, ‘Deventer en zijn gemiste universiteit. Het Atheneum in de sociaal-culturele geschiedenis van Overijssel’, in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 97 (1982), p. 45–79, spec. 46–47.

7 *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, uitgegeven door P.C. Molhuysen, dl. 1 1574–feb. 1610, Den Haag 1913, p. *100–*102; W. Otterspeer, *Groepsportret met dame 1. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575–1672*, Amsterdam 2000, p. 138.

8 C. Cau, *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, Den Haag 1658, p. 223.

9 *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, p. 223–226. Zie ook W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek*, Den Haag 1892, p. 5–6; W. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575–1814. Une recherche sérielle sur le status des intellectuels à partir des registres universitaires*, Amsterdam 1981, p. 53–54; M.G. Spiertz, ‘De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën’, in: *Trajecta* 2 (1993), p. 3–20, spec. 4.

10 *Groot Placaet-Boeck*, dl. 1, p. 228, 230–240.

hun academische graad hadden behaald, moesten bovendien de daar afgelegde eed 'tot bescherminge van de Roomsche dwalingen en superstities' afzweren alvorens in de Republiek een publiek ambt te kunnen bekleden.¹¹ Maar ook advocaten en notarissen konden pas aan de slag nadat zij hun buitenlandse eed hadden herroepen en in plaats daarvan een 'eedt van getrouwigheyt' aan de Republiek hadden afgelegd.¹² Het was vooral dit laatste vereiste dat standvastige katholieke studenten schrik aanjoeg. Verdreven van het politieke toneel, konden zij alleen nog als vrije beroepsbeoefenaar een maatschappelijke carrière van betekenis maken en iets van hun verloren status heroveren. Dat pad leek nu ook te worden afgesneden.¹³ Om hun carrièreperspectieven in de Republiek niet te compromitteren, schreven katholieke studenten in het buitenland zich daarom vaak in onder een schuilnaam.¹⁴ Want al bleef de antiroomse wetgeving in de praktijk vaak een dode letter, de onderhavige plakaten brachten sommige katholieken wel degelijk in de problemen. In 1596, bijvoorbeeld, bracht de toestroom van in het Zuiden opgeleide advocaten het Hof van Holland ertoe om voortaan streng te controleren dat de vereiste eed werd afgelegd. Verschillende katholieke advocaten die dat gebod hadden genegeerd, moesten hun praktijk staken.¹⁵

Aankomende katholieke studenten zaten dus klem tussen hun kerk en hun overheid. Vanuit deze religieuze spagaat moesten zij hun universiteitskeuze maken. Welke overwegingen gaven daarbij de doorslag? In de literatuur is deze vraag nog weinig aan bod geweest. P.A.M. Geurts heeft in de jaren 1960 onderzoek gedaan naar gewetensconflicten van katholieke studenten in Leiden. Hij deed dat echter vooral op basis van kerkelijke archieven en met het accent op de theologische debatten die de Hollandse Zending zowel in eigen gelederen als met de jezuïeten over deze heikele kwestie voerde. De jezuïeten waren op dit punt veel minder streng in de leer, wat Geurts tot de conclusie bracht dat het in de praktijk wel meeviel met de religieuze moeilijkheden van Leidse katholieke studenten. Per slot van rekening konden zij voor het toedienen van de sacramenten altijd bij de jezuïeten terecht.¹⁶ De vraag is of het inderdaad zo eenvoudig lag. Ondanks de coulante opstelling van de jezuïeten, bleven katholieke studenten immers de universiteiten van Douai of Leuven bezoeken. Aan hun beweegredenen besteedde Geurts geen aandacht. Ook Willem Frijhoff stipt in zijn proefschrift

11 De wet vereiste niet dat men belijdend lidmaat van de gereformeerde kerk was om een openbaar ambt te kunnen bekleden. Het was voldoende dat men 'liefhebber' was. Zie B. Kaplan en J. Pollmann, 'Conclusion', in: B. Kaplan e.a. (red.), *Catholic communities in protestant states. Britain and the Netherlands c. 1570-1720*, Manchester 2009, p. 251.

12 N. Wiltens, *Kerkelyk Plakaat-boek, behelzende de plakaaten, ordonantien, ende resolutien over de kerkelyke zaken*, Den Haag 1722, dl. 1, p. 524-526. Het behaalde diploma werd overigens gewoon erkend in de Republiek; Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 69.

13 Zie ook paragraaf 'Kerk of carrière?' hierna.

14 Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 53, 90.

15 *Annales* (n. 4), dl. II, fol. 81-86. Sommige katholieke advocaten voelden zich zelfs zozeer in het nauw gedreven dat zij verkleed als boeren Den Haag ontvluchtten, aldus Dusseldorpheus. Zie Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 53-54 voor andere voorbeelden van juristen die er niet in slaagden de plakaten te omzeilen.

16 Geurts, 'Het gewetensconflict' (n. 3), p. 77.

uit 1981 de keuzeproblematiek van Noord-Nederlandse studenten van katholieken huize aan, maar gaat daar in zijn (kwantitatieve) analyse niet verder op in.¹⁷ In dit artikel wil ik de motieven van deze studenten breder en diepgaander analyseren dan tot nu toe is gebeurd. Zijn daar patronen in te ontwaren; stellen die ons in staat te differentiëren naar verschillende stromingen binnen de katholieke subcultuur; vergroten die ons inzicht in de vroegmoderne katholieke belevingswereld? Bij de beantwoording van deze vragen wil ik vooral de stemmen van individuele katholieken laten horen. Hoe hebben zij het dilemma ervaren waarmee zij van hogerhand werden opgezaald? Ik heb daarom institutionele bronnen en theologische geschriften vermeden en mij gebaseerd op persoonlijke documenten, zoals memoires, kronieken, brieven, collegeaantekeningen en gedichten. Voor het boven tafel krijgen van de subjectieve beleving zijn juist deze bronnen zeer waardevol. Zij geven immers bij uitstek inzicht in de manier waarop studenten van vlees en bloed betekenis gaven aan de papieren werkelijkheid van kerk en staat. Om verschillen in opvatting binnen de katholieke gemeenschap in beeld te brengen, heb ik verder zowel accomoderende als militante katholieken met een academische achtergrond onder de loep genomen. Relatief veel Nederlandse katholieken hebben in alle denkbare vormen hun persoonlijke gedachten over de impact van de Opstand op hun leven aan het papier toevertrouwd.¹⁸ Maar uit mijn bronnenonderzoek blijkt dat maar weinigen expliciet hebben verwoord waarom zij voor een protestantse of juist een katholieke universiteit kozen, oftewel waarom zij voorrang gaven aan de protestantse overheid of juist aan de katholieke kerk. De verhalen van de katholieken die in dit artikel aan het woord komen, geven naar mijn mening echter voldoende aanknopingspunten om grotere lijnen te trekken, die hopelijk stimuleren tot verder onderzoek naar het zeventiende-eeuwse katholieke studentenleven.

Het zwaartepunt ligt bij studenten uit Holland en Utrecht die rond 1600 met het dilemma van de universiteitskeuze werden geconfronteerd – toen de kwestie zowel door de overheid als de katholieke kerk op scherp werd gesteld. In de decennia daarna verloor de opstelling aan beide kanten geleidelijk aan haar scherpe kanten.¹⁹ Halverwege de zeventiende eeuw vormde zijn studie aan de universiteit Utrecht geen enkel beletsel voor Johannes van Neercassel om carrière te maken binnen de Hollandse Zending; hij bracht het zelfs tot apostolisch vicaris.²⁰ Tegen die tijd kwam het ook nog maar zelden voor dat een in het Zuiden afgestudeerde jurist de daar afgelegde eed moest afzweren alvorens in de Republiek als advocaat aan de slag te kunnen.²¹

¹⁷ Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 51–54.

¹⁸ J. Pollmann, *Catholic identity and the Revolt of the Netherlands, 1520–1635*, Oxford 2011, p. 8–9.

¹⁹ Zie ook Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 53.

²⁰ *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae, MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI*, Utrecht 1886, p. 9. Eind zeventiende eeuw lijkt de keuzeproblematiek voor de Hollandse Zending elke betekenis te hebben verloren. Priesters die in Leiden werkzaam waren, schreven zich standaard in aan de universiteit. Overigens niet zozeer om zich academisch te bekwalen maar veeleer om te profiteren van de aan een inschrijving verbonden voorrechten; H.E. van Berckel, 'Priesters, ingeschreven aan de Leidsche hoogeschool gedurende de xviide eeuw', in: *Bijdragen Geschiedenis Bisdóm Haarlem (BGBH)* 23 (1898), p. 415–437.

²¹ Frijhoff heeft op het tableau van het Hof van Holland maar vijf gevallen kunnen vinden. Na 1660 is er überhaupt geen sprake meer van; Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 54.

De overwegingen van priesterstudenten, ten slotte, laat ik buiten beschouwing. Zij hoefden uiteraard niet na te denken over hun keuze: zij konden alleen in het buitenland terecht.²²

Conflicterende loyaliteiten

Zoals we uit zijn verwensingen al kunnen afleiden, huldigde lang niet iedere katholiek dezelfde strikte opvattingen als Franciscus Dusseldorpius en zijn geestverwanten in de Hollandse Zending. Uit de *alba studiosorum* weten we dat de Universiteit Leiden vanaf het begin katholieke studenten aantrok. De aanvankelijk vereiste eed om nooit 'eenyge leeringhe aen te hanghen ofte volgen, dan die in de zelve Universiteyt geprofesseert ende geleert zal worden' werd al in 1578 afgeschaft (tenzij het theologiestudenten betrof). Het was voldoende dat studenten een eed van trouw aan rector en statuten zwoeren.²³ Daarmee was voor katholieke families een belangrijk obstakel voor de inschrijving aan de Leidse academie uit de weg geruimd. Dat blijkt wel uit het feit dat de priester Willem van Assendelft eind zestiende eeuw in Leiden een pension hield voor een twintigtal katholieke studenten.²⁴ Een paar decennia later, rond 1625, waren er voldoende katholieke studenten in Leiden om onder leiding van enkele jezuïeten een soort studentenvereniging *avant la lettre* op te richten.²⁵ Ook de in 1636 gestichte universiteit in Utrecht, veel meer een orthodox gereformeerd bolwerk dan haar Leidse pendant, telde katholieken onder haar studenten. Zo bestond daar halverwege de zeventiende eeuw een Gelders-Overijsselse studentenvereniging waarvan ook katholieke studenten lid waren.²⁶

Aan de andere kant trotseerden vooral aanzienlijke katholieke families het verbod van de Staten-Generaal. Nog tot ver in de zeventiende eeuw stuurden zij hun kinderen

²² Wat niet wil zeggen dat aanstaande priesters rond 1600 de Leidse universiteit geheel vermeden. Zo liet de latere priester en jezuïet Arent thoe Boecop zich in 1606 eeuw inschrijven aan de rechtenfaculteit in Leiden. Pas nadat hij in het recht was afgestudeerd, vertrok hij naar het katholieke buitenland voor zijn priesteropleiding. Zie *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae MDLXXV-MDCCCLXXV*, p. 77; J. Barten, 'Het proces van jonker Arent thoe Boecop s.j., hagiograaf en martelaar', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland (AGKKN)* 3 (1961), p. 269-294, spec. 272.

²³ M. Zoeteman, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812. 'Een volk op zyn Siams gekleedt eenige mylen van Den Haag woonende'*, dissertatie Leiden 2011, p. 55-56. Zeker in de beginjaren kon de Leidse universiteit geen calvinistisch bastion worden genoemd. Behalve dat de eed van trouw aan het gereformeerde geloof werd afgeschaft, werden er ook twee katholieke hoogleraren benoemd: de jurist Sosius en de medicus Dodonaeus; Otterspeer, *Groepsportret met Dame I* (n. 7), p. 139. Zie ook Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 56.

²⁴ P.A.M. Geurts, 'Mr. Willem van Assendelft, kanunnik-schoolmeester te Leiden (1579-1591) en het privilegium fori der universiteit', in: *AGKKN* 6 (1964), p. 1-107, spec. 10-15. Zie ook Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 51.

²⁵ F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, p. 59.

²⁶ W. Frijhoff, 'Zutphense studenten in het buitenland van de middeleeuwen tot in de vroegmoderne tijd', in: *Over grenzen. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 66 (2012), p. 10-36, spec. 29-30.

naar het buitenland om daar een gedegen katholieke opvoeding te genieten.²⁷ Door Arend van Buchell weten we dat er eind zestiende eeuw voldoende (katholieke) studenten uit het Sticht in Douai studeerden om een eigen broederschap op te richten.²⁸ Dusseldorpius vermeldt over het jaar 1596 dat ‘een niet gering aantal jongeren uit de hoogste katholieke kringen’ in de Zuidelijke Nederlanden studeerde.²⁹ Om hoeveel studenten het precies ging, is lastig te bepalen. De matrikels van Douai zijn verloren gegaan; hetzelfde geldt voor de matrikels van Leuven over de periode 1559–1615. Zoals hierboven al is aangestipt, blijkt uit de latere matrikels bovendien dat nogal wat katholieken uit de Republiek zich onder een schuilnaam inschreven.³⁰ Volgens Frijhoff mogen we er vanuit gaan dat in de eerste decennia van de Republiek jaarlijks zo’n veertig katholieken naar Keulen, Leuven, Douai of Dôle vertrokken.³¹ Rond 1650 staan nog steeds ruim honderd katholieke studenten vermeld in de inschrijvingsregisters in Keulen, Leuven, Frankrijk of Italië.³² En in 1683 studeerden er volgens apostolisch vicaris Van Neercassel alleen al uit Utrecht zo’n twintig jongens in het katholieke buitenland.³³

Niet iedere katholieke student maakte echter een keuze tussen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden. De studentenloopbaan van de dichter, musicus en advocaat Cornelis Plemp laat zien dat sommigen *beide* routes volgden. Zijn leven lang combineerde Cornelis Plemp diepgewortelde katholieke overtuigingen met een accommoderende houding ten opzichte van andersdenkenden. In de woorden van Vondel,

²⁷ Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 52; W. Frijhoff en M. Spies, 1650. *Bevochten Eendracht*, Den Haag 1991, p. 247–248, 257. Zeker in de eerste decennia van de Opstand, toen de katholieken nog hoopvol waren over een spoedige hereniging van de Zeventien Nederlanden, werd deze beslissing behalve door religieuze gevoelens ook ingegeven door toekomstige carrièrekansen. Filips II had er immers geen misverstand over laten bestaan dat voor alumni van de ‘ketterse’ universiteiten geen plaats was binnen zijn overheidsapparaat; zie noot 7.

²⁸ A. Buchelius, *Commentarius rerum quotidianarum*, Utrecht 1560–1599, 2 dln., Universiteitsbibliotheek Utrecht, signatuur HSS, hs 6 E 15*, dl. II, fol. 151r–152v. Het gaat hier om een aantekening over het jaar 1585, toen er weliswaar nog geen formeel verbod was uitgevaardigd door de Staten, maar een inschrijving aan de universiteit van Douai, het centrum van de Contrareformatie, natuurlijk al wel een ideologisch verdachte keuze was. Zie ook M. Baron, le Warengien, ‘Un Hollandais à l’Université de Douai’, in: *Mémoires de la Société de l’agriculture, sciences et arts. Centrale du Département du Nord séant à Douai*, 3de serie, 8 (1904), p. 403–472, spec. 432–443.

²⁹ *Annales* (n. 4), dl. 2, fol. 81: ‘... complures non parvo numero ex primariis catholicis adolescentes itidem Duaci vel Lovanii promoti [...]’.

³⁰ Frijhoff, *La société Néerlandaise*, p. 87–90.

³¹ Ibidem, p. 52. Na de verovering van de Generaliteitslanden steeg dit aantal. Het katholieke karakter van deze gewesten in combinatie met de geografische nabijheid van het katholieke buitenland zorgde ervoor dat gegoede katholieken hun kinderen naar Leuven bleven sturen; ibidem, p. 89–90. Zie ook H. Bots en W. Frijhoff, ‘Academiereis of educatiereis? Noordbrabantse studenten in het buitenland, 1550–1750’, in: *Batavia Academica* 1 (1983), p. 13–30, spec. 29–30.

³² Frijhoff en Spies, 1650. *Bevochten Eendracht*, p. 257.

³³ Het Utrechts Archief (UA), Archief van de apostolisch vicarissen van de Hollandse Zending en hun secretarissen 1579–1728, toegang 1003, inv.nr. 252, brief van Johannes van Neercassel aan Martinus Henricus de Swaen d.d. 28 oktober 1683. Zie ook B. Forclaz, *Catholiques au défi de la Réforme. La coexistence confessionnelle à Utrecht au XVIIe siècle*, Parijs 2014, p. 234.

met wie hij nauw bevriend was, omhelsde Plemp tot aan zijn dood 'boven Poezy en snaar [...] yvrigh 't Roomsche altaer'.³⁴ Hoe innig deze omhelzing was, blijkt wel uit Plemps eigen gedichten, die doordrenkt zijn van zijn vroomheid.³⁵ Tegelijkertijd bewoog hij zich met gemak in niet-katholieke kringen, waaronder de Republiek der Letteren. Vele van zijn in het Latijn geschreven epigrammen getuigen van zijn warme band met P.C. Hooft,³⁶ maar ook van contacten met Barlaeus, Grotius en andere intellectuelen en kunstenaars die hij regelmatig 'in Mudam' ontmoette.³⁷ Evenzeer bezingt Plemp zijn 'patria' Amsterdam, de politieke elite en 'nationale' helden zoals Laurens Coster, alles zonder een spoor van de rancuneuze gevoelens die bij zijn geloofsgenoot Dusseldorpius van de bladzijden afspten.³⁸ Plemp was, kortom, behalve trouw aan de Moederkerk ook loyaal aan de Republiek.

Over zijn motieven om zowel in het protestantse Leiden als het katholieke buitenland te studeren heeft Plemp zich nergens expliciet uitgelaten. Maar in zijn lange autobiografische gedicht 'Vita sua', opgedragen aan zijn bewonderde broeder in de Latijnse dichtkunst Petrus Scriverius, geeft hij tussen de regels door het nodige prijs. In dit gedicht, opgenomen in zijn in 1631 te Amsterdam uitgegeven dichtbundel *Poematia*, paarde Plemp tamelijk luchthartig beschreven scenes uit zijn leven aan zware religieuze bespiegelingen.³⁹ Ook zijn studententijd passeert de revue. We lezen dat Plemp in eerste instantie koos voor een studie in Leiden. Gedurende 'één zomer en twee winters' volgde hij colleges van Bonaventura, Merula en Scaliger.⁴⁰ Nergens blijkt dat hij zich ongemakkelijk voelde over zijn studie in Leiden of dat hij geplaagd werd door enige

34 J. van den Vondel, 'Op Kornelis Gysbertsz. Plemp', 1638, in: J.F.M. Sterck, 'Latijnsche gedichten van Cornelis Gysbertsen Plemp aan, of betreffende Joost van den Vondel (1625-1638)', in: *Elfde verslag (1922-1923) van de Vereniging Het Vondelmuseum*, Amsterdam 1924.

35 Zie bijvoorbeeld veel van de gedichten opgenomen in het handschrift C.G. *Plempii Poematia Deuter authographa*, 2 dln., Universiteitsbibliotheek Amsterdam, ms II A 51 (1638) en 52 (1624-1628).

36 Van zijn goede verstandhouding met Hooft getuigen onder andere de huwelijksgedichten die zij over en weer schreven; P.C. Hooft, 'Bruyloft-dicht Op 't huwelijk van den heere Cornelis Plemp, der rechten doctor en joffrouw Geertruyd Dobbes', in: P.C. Hooft, *Gedichten. Deel 1*, ed. P. Leendertz Wz. en F.A. Stoett, Amsterdam 1899, p. 106-108; *Ibidem*, p. xxii. Daarnaast droeg Plemp zijn bundel *Emblemata quinquaginta*, Amsterdam 1616, aan Hooft op.

37 'In Mudam' is opgenomen in *Poematia*, ms II A 52, *Elegiarum liber v*, fol. 401-407. In dit lange gedicht beschrijft Plemp hoezeer hij is vernocht aan Hoofts literaire 'salon' in Muiden.

38 Aan zijn geboortestad Amsterdam wijdde Plemp twee lange verhalende gedichten: 'Amsterdam monogrammon', in: *Cornelii Giselberti Plempii Amsterdamum monogrammon*, Amsterdam 1616, en 'De Patria', opgenomen in *Poematia*, ms II A 52. Maar in zijn ode aan Laurens Coster lezen we bijvoorbeeld ook trots op de beroemde Haarlemmer. Voor de betekenis en ontwikkeling van de begrippen 'patria' en 'vaderland': A. Duke, J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Dissident identities in the early modern Low Countries*, Farnham 2009; R. Stein en J. Pollmann (red.), *Networks, regions, and nations. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden 2010.

39 De titel van deze bundel luidt voluit *Poematia partim iterum, partim recens edita*. Hiervan bestaan geen exemplaren meer. 'Vita sua' is echter ook opgenomen in *Poematia*, ms II A 52, fol. 345-369.

40 *Poematia*, ms II A 52, 'Vita sua', fol. 351: 'Unam aetatem, hyemesque duas me Leidam tenebat, / dum Bonaventura, et dum Merulam esset ibi. / Dumque emendaret sua tempora Scaliger ipse, / quem reprehensus mox gladiator erat.'

gewetensnood. Dat elk spoor van twijfel ontbreekt, kan behalve door zijn ‘vaderlandse’ inborst ook verklaard worden door de affiniteit van de familie Plemp met de jezuïetenorde.⁴¹ Tot grote ergernis van hun seculiere collega’s in de Hollandse Zending speelden de jezuïeten zoals gezegd minder vaak de ‘gewetenskaart’.⁴² Voor katholieken binnen hun invloedssfeer bestond daarom minder reden om de universiteiten in de Republiek te mijden.⁴³

Toch was Plemp buitengewoon opgetogen toen hij Leiden verwisselde voor Leuven, waar hij geneeskunde ging studeren. Zijn tijd daar heeft hij beschreven in de meest lyrische, evocatieve bewoordingen. In Leuven zou hij zijn ‘bestemming’ vinden; daar zouden Puteanus, Bauhusius en Lipsius hem, ‘ongevormde’, tot een hoger plan verheffen en inwijden in het ‘mysterie van Hippocrates’.⁴⁴ Deze bewonderde leermeesters, en het feit dat hij zich omringd wist door de vele jezuïeten die de stad bevolkten, maakten dat Plemp zijn verblijf in Leuven ‘het toppunt van geluk’ noemde.⁴⁵ Hoewel Plemp dus bepaald niet negatief was over zijn Leidse tijd, staat de sobere en korte beschrijving ervan in schril contrast met de warme woorden die hij wijdde aan zijn verblijf in Leuven (en even verderop in het gedicht aan zijn latere verblijf in Orléans en Douai waar hij uiteindelijk in de beide rechten promoveerde). Hij voelde zich merkbaar meer op zijn plaats in het Zuiden, waar hij zijn geest kon laven aan de vrij over straat wandelende priesters en aan de talloze katholieke kerken, altaren en andere heiligheden. Het geloof was, met andere woorden, een belangrijke meerwaarde van zijn *peregrinatio academica*. Zijn studieverblijf in Leuven stelde hem ook in staat om tegemoet te komen aan zijn katholieke identiteit. Én–én in plaats van óf– óf bood Plemp de gelegenheid om twee conflicterende loyaliteiten – religie en Republiek – met elkaar te verzoenen.

Kerk of carrière?

Het polderen van Cornelis Plemp was uiteraard niet aan alle katholieken besteed. Een voor de hand liggende gedachte is dat *die hard* katholieken de protestantse universiteiten in de Republiek volledig vermeden en zonder meer kozen voor een opleiding in het katholieke buitenland. Uit zijn *Annales* blijkt dat voor Franciscus Dusseldorpheus,

41 Twee van Plemps broers traden in bij de jezuïeten; één daarvan, Petrus Plemp, zou een leidende rol hebben gespeeld bij de bekering van Maria Tesselschade. Zie M. Tesselschade e.a., *Een onwaardeerlycke Vrouw. Brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade*, ed. J.A. Worp, Utrecht 1976, p. xxxiii–xxxiv.

42 Nog in 1622 beklagde de toenmalige apostolisch vicaris Rovenius zich bij de Heilige Stoel dat de jezuïeten zich niets aantrokken van het gebod van Clemens VIII; G. Brom, ‘Briefwisseling der vicarii apostolici met den H. Stoel’, in: *Archief voor het Aartsbisdom Utrecht (AAU)* 32 (1907), p. 373–456, spec. 402.

43 Van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten* (n. 25), p. 385; Geurts, ‘Het gewetensconflict’ (n. 3), p. 74.

44 *Poemata*, ms II A 52, ‘Vita sua’, fol. 352: ‘Urbs, o, Lovanium sero petita mihi! / Magnum excepisti me formatura Beanum: / tu mentem, et mores; tu mihi fata dabas. / O bona fata tuos studiose audisse magistros! / O fortem Musas hic coluisse bonam! / O primam nostrae partem hic vixisse salutis! / [...] / Bauhusi, Puteane, et tu placidissime Lipsi: / [...] / vos ego sectatus medicos: me vos et amastis [...]’.

45 Ibidem: ‘caelum erat haec, ego qua vester in urbe fui.’

die gruwde van elke associatie met de gereformeerden, de keuze inderdaad glashelder was. Dusseldorpius' werk was vooral bedoeld om de lezer een geschiedenis van de Opstand uit katholiek perspectief te bieden en om hem aan te sporen op het rechte – dat wil zeggen door de Hollandse Zending uitgestippelde – katholieke pad te blijven.⁴⁶ Tegelijkertijd gunt Dusseldorpius ons ook een opvallend openhartig inkijkje in zijn eigen leven. In een uitvoerige autobiografische passage komt aan de orde hoe deze telg uit een Leids katholiek regentengeslacht er geen seconde over heeft geaarzeld om de 'ketterse' hogeschool in zijn geboortestad links te laten liggen ten gunste van de katholieke universiteit in Douai, waar hij in 1589 in de beide rechten afstudeerde. Liever nam hij zijn bedlegerige moeder – die al vóór zijn geboorte weduwe was geworden en met wie hij een zeer hechte band had – mee naar het buitenland, dan dat hij zijn rotsvaste geloofsovertuigingen zou compromitteren door zich in protestantse handen te begeven.⁴⁷ Geheel in lijn met deze onverzettelijke houding weigerde hij in 1596 pertinent om de door het Hof van Holland van advocaten vereiste eed van trouw aan de Republiek af te leggen. In plaats van zich te schikken naar de eisen van de overheid, gaf hij zonder aarzelen zijn florerende advocatenpraktijk op.⁴⁸

De rechtlijnige Dusseldorpius had dan ook weinig goede woorden over voor de nazaten van zijn stadsgenoot Cornelis van Veen (1520-1591), oud-burgemeester en net als de familie van Dusseldorp behorend tot de standvastige katholieken die in de jaren 1570 liever in ballingschap gingen dan hun geloof te verzaken.⁴⁹ De meeste kinderen en kleinkinderen van Cornelis kozen eind zestiende en begin zeventiende eeuw voor een studie in Leiden, waar het gezin Van Veen inmiddels ook weer woonde.⁵⁰ Hun radicale katholieke verleden was dus niet beslissend voor hun universiteitskeuze. Wat dan wel de doorslag gaf, is opnieuw niet expliciet verwoord. Het lijkt er echter sterk op dat in deze familie het geloof het aflegde tegen pragmatische overwegingen, wat hen bij Dusseldorpius het stempel 'schandelijke ketters' opleverde.⁵¹ Cornelis zelf had

46 Lenarduzzi, 'Res catholicorum' (n. 4), p. 16-20.

47 *Annales* (n. 4), dl. II, fol. 81.

48 *Ibidem*, fol. 81-86. Dusseldorpius' keuze werd vergemakkelijkt doordat hij zich geroepen voelde tot een leven in dienst van God en de Hollandse Zending. Uiteindelijk, in 1609, zou deze roeping tot een priesterwijding leiden; *Ibidem*, fol. 343. Zie ook Lenarduzzi, 'Res catholicorum secundum Franciscum Dusseldorpium', p. 16-20.

49 Met maar liefst vijftien van de in totaal veertig andere stadsbestuurders schaarde Van Veen zich daarmee in het kamp van de glippers; zie L. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*, 3 Oktoberlezing 2003, p. 9.

50 Register van teruggekeerde ballingen, Regionaal Archief Leiden, Stadsarchief II, inv.nr. 1369. Zie ook Sicking, *Geuzen en glippers*, p. 21-22, 27; W.A. Fasel, 'De Leidse glippers', in: *Leids Jaarboekje* 48 (1956), p. 68-86; *NNBW*, dl. 6, p. 1298-1299; G. Eschauzier, 'Het Leidsche geslacht Van Veen', in: *Genealogische en Heraldische Bladen* 3 (1908), p. 360-380, spec. 367.

51 *Annales*, dl. I, fol. 311: '[...] nunc fere tota eius (Cornelis van Veen) posteritas ad heresim turpiter defecerit [...]'. Op dit oordeel is overigens het nodige af te dingen: veel van Cornelis' nakomelingen bleven overtuigd katholiek, zoals bijvoorbeeld zijn zoon Otto van Veen, schilder en leermeester van Rubens, en zijn kleindochter Apollonia (1606/1610-1635), die deel uitmaakte van de literaire kring rond P.C. Hooft. Daarnaast waren er nogal wat kloppes en priesters onder zijn nakomelingen. Zie

er al geen moeite mee om, ondanks zijn katholieke overtuigingen, bij zijn terugkeer in Leiden een eed van gehoorzaamheid aan Willem van Oranje af te leggen, zolang hij daarmee zijn geconfisqueerde goederen maar terug kreeg.⁵² Zijn zoon Simon (1555?-1610), die in 1575 deelnam aan de plechtige opening van de universiteit Leiden,⁵³ ging nog een stap verder. Door zich te distantiëren van zijn katholieke geloof slaagde hij er in om een glansrijke carrière bij de overheid te maken. Zijn zeer vrome vrouw en kinderen legde hij echter geen strobreed in de weg bij de uitoefening van het katholieke geloof. Twee dochters leefden als geestelijke maagd in de Haarlemse kloppengemeenschap de 'Maechden van de Hoeck'. Een zoon met een priesterlijke roeping werd evenmin door Simon gedwarsboomd. Op zijn sterfbed keerde hij zelfs weer terug in de schoot van de Moederkerk, en wel met volle overgave zoals Tryn Oly, de geestelijke moeder van de Haarlemse Hoek, schreef in haar biografie van Simons dochter Geertruidt.⁵⁴ Simons verdraagzaamheid, zowel tegenover zijn gezin als tegenover de katholieken die hij als advocaat-fiscaal moest opsporen, brengt Oly tot de conclusie dat hij door zijn 'staet ende offitie' weliswaar voor een ketter werd aangezien, maar dat hij in zijn hart 'sulks niet en was [...]'.⁵⁵ Al schilderde Oly misschien een geïdealiseerd portret dat anderen tot voorbeeld moest dienen,⁵⁶ Simons levensloop doet daadwerkelijk vermoeden dat hij het geen onoverkomelijk probleem vond zijn geloof tijdelijk opzij te zetten om in het spoor van zijn voorouders een maatschappelijke carrière te kunnen maken. Zijn broer Pieter volgde een soortgelijk pad. Na zijn studie in Leiden werd hij een succesvolle advocaat.⁵⁷ Volgens sommige bronnen bracht hij het zelfs tot 'advocaet voor thoff van Hollandt ende pensionaris van Schraven haghe'.⁵⁸ Ook Pieter keerde op zijn sterfbed terug in de kerk van Rome.⁵⁹ Het is goed mogelijk dat deze calculerende houding, waarbij innerlijke overtuiging losgekoppeld werd van uiterlijk gedrag, ook bepalend was bij de keuze voor een universiteit. De generaties

R.E.O. Ekkart, 'Het gezin van Cornelis van Veen', in: *Leids Jaarboekje* 66 (1974), p. 95-105; Haags Gemeentearchief, toegang 0003-01, Archief Evangelisch-Lutherse gemeente, inv.nr. 1242, Stukken nagelaten door Apollonia en Geertruid van Veen.

⁵² Register van teruggekeerde ballingen, Regionaal Archief Leiden, Stadsarchief II, inv.nr. 1369. Zie ook Sicking, *Geuzen en glippers*, p. 21-22, 27; Fasel, 'De Leidse glippers', p. 78.

⁵³ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, Leiden 1641, p. 194: 'Ende daer nae quamen als de voorgaende solemnele Triumphe besluytende de Vaendelen vande Edele Erntfeste Jonckheer Aelbrecht van Raephorst, Schiltknappe, ende Symon van Veen, beyde mede Capiteynen vande Schutterie.'

⁵⁴ Over Tryn Oly en haar collectie 'Levens der Maechden' zie J. Spaans, *De levens der Maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum 2012, met een transcriptie van het uit drie delen bestaande manuscript. Het origineel wordt bewaard in Museum Catharijneconvent, collectie Preciosa Warmond, inv.nrs. 92B13-14, 92C10.

⁵⁵ Tryn Oly, *Levens der Maechden*, dl. III, fol. 338r-341v, spec. 339v.

⁵⁶ Spaans, *De levens der Maechden*, p. 8.

⁵⁷ *NNBW*, dl. 6, p. 1298-1299.

⁵⁸ 'Levensverhaal van J.B. Stalpaert v.d. Wielen, op verzoek van pastoor Rumold van Medenblick door het Delftsche kloppe W.D. Reeck, in 1630-1632 geschreven', in: *BGBH* 46 (1929), p. 321-349, spec. 346-347. Zie de discussie in *De Navorscher* 12 (1862), p. 151-152, 244-245 en 338, over de vraag of Pieter daadwerkelijk pensionaris (of stadsadvocaat) was van Den Haag.

⁵⁹ 'Levensverhaal van J.B. Stalpaert v.d. Wielen', p. 347.

lange verbondenheid met de stad Leiden, kan een extra stimulus zijn geweest voor de leden van de familie Van Veen om daar te studeren. Maar opnieuw zijn er geen bronnen die uitsluitsel geven.

Dergelijke lokaal en beroepsmatige getinte overwegingen worden wel expliciet aangevoerd in de brief die de Leidse student medicijnen Gerardus Vanellius Loaeus in 1604 schreef aan apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer.⁶⁰ Vanellius vroeg Vosmeer om dispensatie voor het feit dat hij al twee jaar in Leiden stond ingeschreven. Hij meende dat de omstandigheden hem daartoe hadden gedwongen. Had hij immers het Zuiden verkozen boven Leiden, dan zou dat waarschijnlijk de ergernis hebben gewekt van de magistraat in zijn geboortestad Gouda, waar hij zich na zijn studie als arts wilde vestigen. En een geïrriteerde magistraat zou er weinig voor voelen hem een salaris uit de publieke kas te verstrekken, waar hij als katholiek met weinig mogelijkheden op aangewezen was. Hij kon dus niet veel anders dan kiezen voor een opleiding in Leiden. Vanellius voerde ook nog redenen van geheel andere aard op: zijn vrouw, net zo'n gedegen katholiek als hij zelf, was zo familieziek dat zij op geen enkele manier kon worden overgehaald om naar het buitenland te verhuizen. Toen zij door ziekte in levensgevaar verkeerde, had Vanellius haar plechtig beloofd om in Leiden te blijven. Op die belofte wilde hij niet terugkomen, temeer omdat zijn vrouw neigingen tot krankzinnigheid vertoonde. Er moest ernstig gevreesd worden dat deze zich bij een gedwongen verhuizing naar het buitenland zouden openbaren en dan was Vanellius pas echt ver van huis. Zijn emotionele pleidooi vond weinig weerklank: dispensatie werd zonder nadere motivering afgewezen.⁶¹

Financiële motieven en universitaire privileges

Henricus van der Hoeve, die rond 1600 als 'missionaris' werkzaam was in Leiden, verwoordde in 1597 in een brief aan Vosmeer nog weer andere motieven die hij persoonlijk had vernomen van studenten die zich aan zijn zielzorg hadden toevertrouwd. Vaak verkeerden zij in schrijnende gewetensnood door de starre opstelling van de Hollandse Zending. De meesten van hen hadden ouders die het zich eenvoudigweg financieel niet konden veroorloven om hun kinderen in het buitenland te laten studeren, of die de grenzen van de wet wilden respecteren, beducht als zij waren voor sancties die hun draagkracht te boven gingen. Van der Hoeve vond het onredelijk deze studenten de sacramenten te onthouden vanwege begrijpelijke beslissingen van hun ouders. Bovendien was een aanzienlijk aantal slechts pro forma ingeschreven om te kunnen profiteren van de universitaire privileges. Zij waren dan vrijgesteld van bepaalde belastingverplichtingen en, nog belangrijker, van schuttersverplichtingen zoals het gewapenderhand verdedigen van hun stad tegen eventuele aanvallen van de

⁶⁰ UA, Apostolisch vicarissen, toegang 1003, inv.nr 3, brief van Gerardus Vanellius Loaeus aan Sasbout Vosmeer van 30 oktober 1604. Zie ook Geurts, 'Het gewetensconflict' (n. 3), p. 71-72, 78-79.

⁶¹ Geurts, 'Het gewetensconflict', p. 71-72.

Spaanse koning. Als zij zich zouden uitschrijven, herleefde deze schuttersverplichting en dat zou mogelijk een nog groter kwaad opleveren. Bovendien ging de eed van gehoorzaamheid aan de rector minder ver dan die aan de stedelijke magistraat, waarvan zij nu vrijgesteld waren. Als de eed aan de rector een schismatieke handeling was die absolutie in de weg stond, was de eed aan de magistraat dat a fortiori ook. En dat zou het leven van alle katholieken in de Republiek volstrekt onmogelijk maken.⁶² Ook Van der Hoeve kreeg nul op het rekest van Vosmeer.⁶³

Dat de universitaire privileges ook voor studenten van katholieke huize een belangrijk lokmiddel waren, blijkt eveneens uit een emotionele brief die Nicolaas Buyck (?-1612) in 1592 schreef aan Justus Lipsius, toen hoogleraar te Leuven. Nicolaas was een kleinzoon van de katholieke oud-burgemeester Joost Buyck (1505-1588), die bij de Alteratie van Amsterdam door de calvinisten de stad was uitgezet omdat hij weigerde zijn geloof en zijn vorst te verzoeken. Hij overleed in ballingschap in Leiden, tot op het einde hopen op een katholieke restauratie in zijn geliefde geboortestad.⁶⁴ De meeste nakomelingen van Joost bleven het voorvaderlijke geloof trouw. Zo ook kleinzoon Nicolaas. Deze had aanvankelijk rechten gestudeerd in Douai,⁶⁵ maar stond in 1592 ingeschreven aan de Leidse academie.⁶⁶ Onder verwijzing naar de onverdacht katholieke achtergrond van zijn hele familie, protesteerde Nicolaas heftig tegen het standpunt van de Leuvense theologen dat katholieke studenten in Leiden als 'schismaticos' moesten worden veroordeeld. Zelfs als katholieken niet ingeschreven waren maar alleen colleges volgden, moesten zij al als ketters worden beschouwd. Daarmee miskenden zij volgens Buyck dat vele katholieken zich uitsluitend inschreven vanwege de universitaire privileges, zonder dat zij met hun inschrijving het bestaan van de universiteit op enigerlei wijze legitimeerden of verraad pleegden aan hun religieuze overtuigingen. Buyck drong er bij Lipsius op aan om de Leuvenaren van de onjuistheid van hun besluit te overtuigen en de familie Buyck daarmee te verlossen van de 'scrupulus' die hun geweten dankzij de Leuvense theologen belastten.⁶⁷ Twee jaar later bevestigde een andere Leuvense alumnus, Gerard Buytewech, afkomstig uit een katholiek gebleven Leidse

⁶² UA, Apostolisch vicarissen, toegang 1003, inv.nr 3, brief van Henricus van der Hoeve aan Sasbout Vosmeer van 16 januari 1597. Zie ook Geurts, 'Het gewetensconflict', p. 70-71.

⁶³ Geurts, 'Het gewetensconflict', p. 74.

⁶⁴ B.J.M. de Bont, *Genealogische en biographische mededeelingen over de voorouders en afstammelingen van Joost Buyck Sybrantsz., Ridder, Schepen, Raad en Burgemeester van Amsterdam van 1532 tot 1578*, Amsterdam 1902, p. 48.

⁶⁵ Stadsarchief Amsterdam, Archief van de familie Buyck, toegang 1468, inv.nr. 25, universitaire diploma's voor Nicolaas Claasz. Buyck.

⁶⁶ *Sylloges epistolatorum a viris illustribus scriptarum tomi quinque, collecti et digesti per Petrum Burmannum*, dl. 1, Leiden 1727, Nicolaas Buyck (Leiden) aan Justus Lipsius (Luik), 20 april 1592. Uit deze brief blijkt dat Nicolaas in dat jaar ingeschreven stond te Leiden.

⁶⁷ *Ibidem*. Enkele weken later schreef Lipsius terug dat hij aan Buycks verzoek had voldaan maar dat hij nog geen uitsluitsel van de Leuvenaren had gekregen. Zijn indruk was echter dat men niet al te zwaar aan de zaak moest tillen: 'Hoc tamen intellexi rem non tam arduam aut improbam videri quam visa iis qui censionem sane fecerunt'; *Ibidem*, Lipsius (Luik) aan Buyck (Leiden), 5 mei 1592.

familie, dat de met de universiteit verbonden privileges vele voorheen vastberaden katholieken deden wankelen in hun overtuiging dat de ‘ketterse universiteiten’ vermeden moesten worden. Buytenwech begreep hun dilemma wel: ook hij wilde zich inschrijven in Leiden – overigens niet zozeer vanwege de vrijstellingen die daaraan verbonden waren maar omdat hij een serieuze wetenschappelijke carrière nastreefde – maar ging gebukt onder de gedachte dat hij dan in Leuven werd gebrandmerkt als een scheurmaker. Hij vroeg Lipsius om raad; die liet het echter bij wat algemene opmerkingen over de onbegrijpelijke maatregelen van de Republiek op godsdienstig terrein.⁶⁸

Radicaal of gematigd?

Betekenen deze voorbeelden nu dat alleen ultraradicale katholieken zoals Franciscus Dusseldorpius zich uitsluitend door hun geloof lieten leiden en de protestantse universiteiten meden? Dat is zeker niet zo. Het voorbeeld van Gijsbert Lap van Waveren (1596–1647) maakt dat duidelijk. Lap groeide op in Utrecht in een welgesteld, ontwikkeld gezin. Zijn ouders waren katholiek gebleven. Hoewel Lap was opgeleid tot jurist was de geschiedenis zijn grote liefde. Al zijn vrije tijd besteedde hij aan de historiografie van vooral het middeleeuwse Utrecht. Die hobby bracht hem in contact met geleerden van allerlei gezindten, waaronder bijvoorbeeld zijn intussen gereformeerde stadsgenoten Arend van Buchell en Cornelis Booth.⁶⁹ Uit zijn correspondentie met deze collega’s blijkt dat Lap met vele andersdenkenden op vriendschappelijke voet stond; ideologische verschillen vormden geen beletsel om samen te werken.⁷⁰ Het rabiate van Dusseldorpius was Lap dus vreemd. In *academiis*, echter, stelde Lap religieuze overwegingen wel degelijk voorop. Zijn met persoonlijke ontboezemingen doorspekte collegedictaten geven prijs dat het katholieke geloof een doorslaggevende invloed uitoefende op zijn beslissing om in 1616 niet in de Republiek maar in de Zuidelijke Nederlanden rechten te gaan studeren – eerst in Douai, maar al vrij snel in Leuven.⁷¹ De enorme hoeveelheid aantekeningen die hij maakte, lardeerde hij met

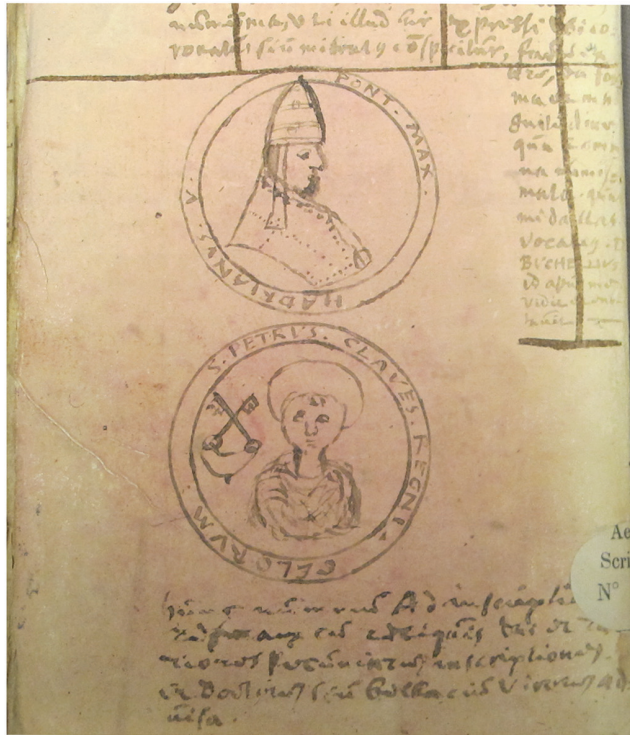
68 *Sylloges epistolatorum*, dl. 1, p. 681–682, Gerard Buytewech (Leiden) aan Justus Lipsius (Leuven), 11 september 1594. Buytewech spreekt in deze brief in het bijzonder over de vrijstelling van wacht lopen. In zijn antwoord van 18 september 1594 windt Lipsius zich op over de ontwikkelingen in de Republiek maar gaat verder niet in op de specifieke vraag van Buytewech; *Ibidem*, p. 683–684.

69 Zo heeft hij bijvoorbeeld meegewerkt aan Buchelius’ kritische editie van de kronieken van Beka en Heda over de Utrechtse bisschoppen; J. Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565–1641)*, Amsterdam 2000, p. 143, 225. Via de steile calvinist Booth kreeg Lap toegang tot het verder hermetisch gesloten archief van de Staten van Utrecht; zie bijvoorbeeld de correspondentie tussen Lap en Booth in H.M.J. Müter, ‘Gijsbertus Lap van Waveren, historicus te Utrecht, 1596–1647’, in: *AGKKN* 1 (1959), p. 169–239, spec. 228–230, 237–238.

70 Müter, ‘Lap van Waveren’, p. 228–230, 237–238 (Booth), 225–226 (P.C. Hooft), 236 (Buchell).

71 Gisbertus Lappius a Waveren, *Loci communes sive adversaria*, 14 dln., Utrecht 1616, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Coll. hss. 849. Lap gaf al na een jaar de voorkeur aan Leuven boven Douai

Afb. 1 Gisbertus Lappius a Waveren, *Loci communes sive adversaria*, 14 dln., Utrecht 1616, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Coll. hss. 849, dl. iv, 'Pisces et serpentes', ongepagineerd.

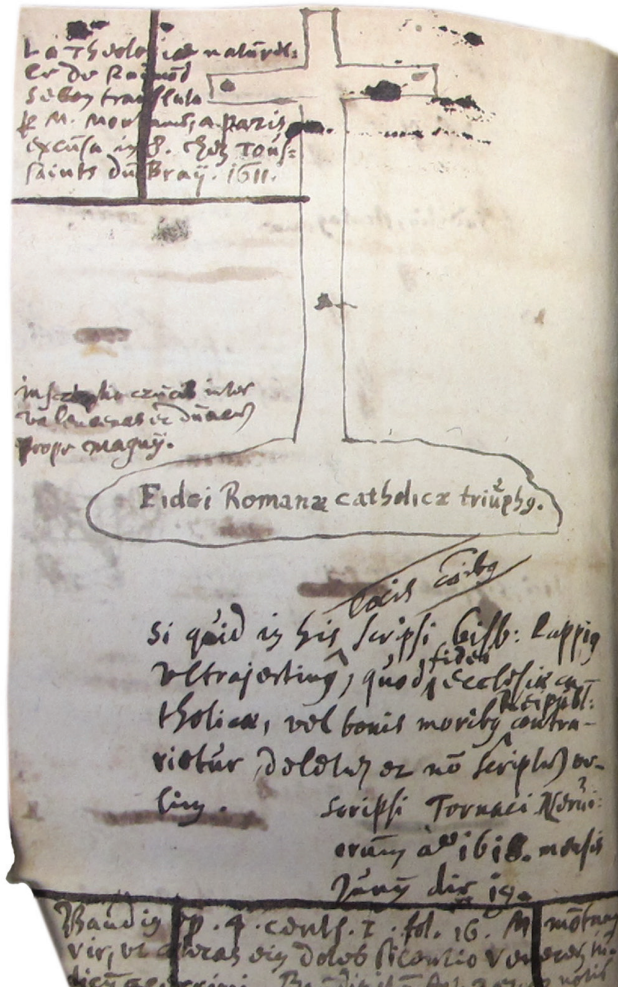
portretten van de Nederlandse paus Adrianus en de apostel Petrus en met tekeningen van grote kruizen, voorzien van bijpassende teksten als 'ad maiorem Dei gloriam' en 'fidei romanae catholicae triumphus' (afb. 1 en 2).⁷² Vooral opmerkelijk is zijn uitdrukkelijke verklaring, gedateerd en getekend, dat alles wat hij in zijn collegedictaten noteerde en wat strijdig was met het katholieke geloof door hem werd betreurd en dat hij dergelijke zaken liever niet zou willen opschrijven.⁷³ Met andere woorden, wat betreft zijn academische vorming zou Lap het liefst elke associatie met afwijkende opvattingen en ideologieën vermijden. Het kan dus bijna niet anders dan dat zijn sterke religieuze gevoelens een beslissende rol speelden bij de universiteitskeuze van Gijsbertus Lap van Waveren. Het is overigens goed denkbaar dat hij een handje werd geholpen door de familietraditie. Zijn grootvader van moederszijde had al in Leuven filosofie gestudeerd; vader Lap stichtte in 1588 in Leuven een beurs ten behoeve van onbemiddelde studenten uit Amersfoort of Utrecht.⁷⁴ Dit kan betekenen dat hij zelf

omdat de juridische faculteit in Leuven meer mogelijkheden bood. Zie ook Müter, 'Lap van Waveren', p. 173.

⁷² *Loci communes sive adversaria*, dl. iv, 'Pisces et serpentes', ongepagineerd.

⁷³ *Ibidem*: 'Si quid in his scripsi Gisbertus Lappius a Waveren Ultraiectinus quod fidei ecclesiae catholicae vel bonis moribus reipublicae contrarietur doletur et non scriptum velim. Scripsi Tornaci.'

⁷⁴ Müter, 'Lap van Waveren', p. 171.

Afb. 2 Gisbertus Lappius a Wäveren, Loci communes sive adversaria, 14 dln., Utrecht 1616, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Coll. hss. 849, dl. IV, 'Pisces et serpentes', ongepagineerd.

ook in Leuven had gestudeerd en dat Gijsbert in zijn vaders voetsporen trad. In ieder geval is deze beurs een mooi voorbeeld van een ontmoeting tussen de katholieke en de stedelijke identiteit: Lap senior wilde zijn bijdrage leveren aan de instandhouding van zijn geloof, maar tegelijkertijd zijn banden met het Sticht bevestigen.

Conclusies

Tot welke conclusies en patronen geven de bovenstaande casus aanleiding? Zoals al in de inleiding ter sprake kwam, valt allereerst op dat bronnen die ons direct inzicht geven in de overwegingen omtrent een universiteitskeuze schaars zijn. Willem Frijhoff heeft al eerder opgemerkt dat vroegmoderne studenten en hun ouders slechts zelden hun

motieven hieromtrent prijsgaven.⁷⁵ Dat blijkt ook voor studenten van katholieke signatuur op te gaan. Motieven werden zelden expliciet uit de doeken gedaan; we moeten het vooral doen met *circumstantial evidence*. De vraag is waarom dit zo is: waarom zwegen katholieke studenten over een probleem dat hen allemaal aanging? Verschillende verklaringen zijn mogelijk. Het kan natuurlijk zo zijn dat voor het gros van hen de kwestie eenvoudigweg niet leefde en dat de katholieken die in dit artikel aan het woord zijn gekomen de niet-representatieve uitzonderingen op de regel waren. Het feit dat in de archieven van de apostolisch vicarissen maar weinig (verzoeken om) dispensaties zijn terug te vinden, zou een aanwijzing in deze richting kunnen zijn. Maar de archieven van de Hollandse Zending zijn in die eerste jaren bepaald niet volledig, terwijl de onverzoenlijke opstelling van Vosmeer c.s. evenmin stimuleerde om zo'n verzoek in te dienen. Bovendien geven dispensaties voor een studie in Leiden geen inzicht in de motieven om juist in het Zuiden te studeren. Deze studenten deden precies wat hun kerk verlangde, maar lieten zich evenzeer mondjasmaat uit over hun redenen.

Een aannemelijker verklaring lijkt daarom dat katholieke studenten zwegen omdat zij het met de keuze voor een universiteit nooit goed konden doen: ze joegen ófwel hun kerk ófwel hun overheid tegen zich in het harnas. Anders dan met heroïsche verhalen over dappere priesters die bij nacht en ontij hun belangrijke werk deden, of standvastige martelaren die in het aangezicht van de dood weigerden hun geloof te verzaken, viel er met deze problematiek weinig katholieke eer te behalen. Het katholieke hart ging, met andere woorden, niet sneller kloppen van een keuze die voor de Hollandse Zending ofwel volledig vanzelfsprekend was (het katholieke buitenland), ofwel totaal verwerpelijk (de protestantse Republiek). Zwijgen was dan misschien maar het beste.

Opvallend genoeg blijkt verder de keuze voor een universiteit niet per se samen te vallen met een radicale of juist gematigde katholieke achtergrond. Het lag complexer dan dat. Over de hele linie kampte men met het dilemma hoe de spanning tussen een rein katholiek geweten en aanpassing aan een protestantse context kon worden bezworen. In die morele worsteling delfde het geloof ook in streng-katholieke kringen meer dan eens het onderspit. Dat had soms te maken met lokale verbondenheid en loyaliteiten – men was behalve katholiek nu eenmaal ook gewoon een inwoner van de Republiek – maar minstens zo vaak met praktische overwegingen en de noodzaak om een *modus vivendi* te vinden in de gecompliceerde religieuze samenleving die de Republiek kenmerkte. In die zin geeft de problematiek rond de universiteitskeuze ook een breder inkijkje in de beleavingswereld van de Noord-Nederlandse katholieken. Het illustreert immers ook de beweeglijkheid van hun katholieke identiteit, die in het leven van alledag regelmatig moest wijken voor concurrerende identiteiten. Soms voelde men zich eenvoudigweg niet katholiek genoeg om een beslissing zoals die voor de keuze van een universiteit door het geloof te laten bepalen.

75 W. Frijhoff, 'Étudiants et gradués dans une société locale. La ville de Zutphen en Gueldre du Moyen Âge au début du XIXe siècle', in: *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas* 22.2 (1995), p. 241-275.